

EGY CELAN-VERS JELENTÉSÉRTELMEZÉSE

DANYI MAGDOLNA

IN DEN FLÜSSEN nördlich der Zukunft
werf ich das Netz aus, das du
zögernd beschwerst
mit von Steinen geschriebenen
Schatten.

A FOLYÓKBA északra a jövőtől
kivetem a hálót, melyet
tétován terhelsz meg
kövekkel írt
árnyékkal.

0.1. Dolgozatom célja Paul Celan IN DEN FLÜSSEN (*A folyókba*) kezdetű versének értelmezése. A jelentésértelmezés során — Petőfi S. János szövegelméletét véve alapul — három elemzéstípust különböztetek meg: a leíró, a magyarázó és az értékelő jelentésértelmezést.¹

A leíró jelentésértelmezésben a vers jelentésstruktúráját értelmezem, míg a magyarázó jelentésértelmezés során arra keresek választ, hogy az adott költői szöveghez miért éppen ez a jelentésstruktúra rendelhető hozzá, hogy majd az értékelő jelentésértelmezésben a szöveg (esztétikai) értékelését végezhessem el.

0.2. Ahhoz, hogy a vers leíró jelentésértelmezését elvégezhessem, szükségesnek mutatkozik a szövegalkotó jegyek folyamatosságának, összefüggéseinek a vizsgálata, azaz azoknak az összetevő elemeknek a felmutatása, amelyek a (lineáris) szövegfelépülésben részt vesznek: a konnexitás, a kohézió és a koherencia vizsgálata.²

0.2.1. Konnexitás alatt a szöveg nyelvi-szintaktikai jólformáltságát ér-

tem: a) hogy fel tud-e mutatni a szöveg egy sajátos jegyet, amely minden önálló egységében fellelhető (ritmikai, szintaktikai sajátosság, szóismétlés); b) hogy bizonyos módon folyamatos vagy nem folyamatos részekre tagolható-e (ha az önálló egységek között folyamatosság áll fenn, függetlenül attól, hogy szub- vagy makrotémát képeznek-e).

0.2.2. A konnexitás előfeltétele annak, hogy a szöveget kohezívnek tartsuk. *Kohézió* alatt a szöveg tematikus jólformáltságát értem, mikor is az egyes önálló egységek témái értelemszemantikai relációkon át a nagyobb egységek témáivá fejlődnek, miközben a tematikus és/vagy rematikus progresszió szempontjából a nagyobb egységeknek is jól formáltaknak kell lenniük.

0.2.3. *Koherensnek* akkor tartható egy szöveg, ha a benne kifejezett tényállás-konfiguráció egy összefüggő és lezárt világfragmentumként értelmezhető. Ebből következően a koherencia tekinthető egy szöveg inherens tulajdonságának. Hogy egy szöveg koherensnek minősül-e, sokban függ az értelmező tudásától, beleélt képességétől stb.

0.3. Sajátos problémát jelent azoknak a szövegeknek a jelentésértelmezése, amelyeknél a szó szerinti jelentésértelmezés nem meríti ki a szövegvilág hordozta tényállás-konfigurációkat (figuratív, metaforikus nyelvhasználat), vagy amelyek a szó szerinti jelentés szintjén értelmezhetetlenek minősülnek, s szimbolikus jelentésértelmezésre van szükség ahhoz, hogy a szöveget koherensnek tarthassuk, s egy olyan logikai modellt tudjunk konstruálni, amely a szövegvilág tényállás-konfigurációját konzisztensnek mutatja.³

I.O. Az IN DEN FLÜSSEN (*A folyókba*) kezdetű vers az ATEMWENDE (*Lélegzetváltás*) (1967) kötetben jelent meg; a kötetben közölt versek legtöbbjéhez hasonlóan, cím nélkül. A jelenség, mely éles váltást jelent a korábbi kötetek címadásaival szemben, az ATEMWENDE kötet homogén felépítettségére utal. A verzállal kiemelt verskezdő szó szerkezetet tehát nem tekintem címként nyomatékosított elemnek. (Az elemzést, ahol ez nem értelemszavaró, a magyar fordítás alapján végzem.)

I.1. A vers szintaktikailag egyetlen összetett mondatból áll, melynek két tagmondata két elsőfokú kompozícióegységnek (K₁, K₂) felel meg. A két kompozíciós egység közötti konnexitáshordozók:

a) a performatív struktúra változatlanlansága:

K₁: ÉN KÖZLÖM, HOGY: (én) kivetem a hálót

K₂: ÉN KÖZLÖM, HOGY: (te) kövekkel írt árnyékkal terheled meg azt

b) a performatív paraméteren megmutatkozó időazonosság:

K₁: ÉN MOST KÖZLÖM, HOGY: (én) MOST / A KÖZELJÖVŐBEN
kivetem a hálót

K₂: ÉN MOST KÖZLÖM, HOGY: (te) MOST / A KÖZELJÖVŐBEN
kövekkel írt árnyékkal terheled
meg azt

c) grammatikai behelyettesítéssel kifejezett referenciaazonosság:

K₁: (én) kivetem A HÁLÓT

K₂: MELYET (te) kövekkel írt árnyékkal terhelsz meg

d) részekre tagoltság/folyamatosság:

A vers ritmikus struktúrája nem követi a K₁ és a K₂ tagolódását, amennyiben a tagmondathatár a második verssoron belül húzódik. Ez a jelenség amely a kohézió s még inkább a koherencia elemzésénél lesz jelentéshordozó, egyben konnexitáshordozó jegy is, mely a K₁ és K₂ közti folyamatosságot jelzi.

I.2. A szövegkohézió vizsgálata előtt két fogalmat kell bevezetni: a *textúra* és a *kompozíció* fogalmát. Egy szöveg textúráját bizonyos nyelvi elemek ismétlődése hozza létre, míg a kompozíció a szintaktikailag, értelemszemantikailag és poétikailag legkisebb önálló egységektől a nagyobb egységeket alkotó hierarchikus szövegépítményt jelenti.⁴

A nyelvi rendszerrel kompatibilis módon a Celan-vers egyedül a textúra szintjén mondható kohezívnek, amennyiben az egyes nyelvi elemek egy egységes, a beszélő Én s a megszólított Te által közösen véghezvitt cselekvés, a hálókivetés folyamatát rögzítve egy *szómezőt* alkotnak: kivetni, háló, nehezékkal ellátni. A téma-struktúra, s még inkább az azt rematikusan kiegészítő elemek értelemszemantikai elemzése során azonban referenciális inkompatibilitással állunk szemben, a szövegkompozíció értelmezése a szó szerinti jelentés szintjén a kohézió hiányát mutatja fel.

I.3. A vers összetett szimbolikus közlés; jelentésstruktúrájának értelmezése kombinatorikus elemzést igényel, melynek során az egyes összetevő elemeket szó szerinti, másokat figuratív, ismét másokat pedig metaforikus jelentésükben kell értelmeznünk.

I.3.1. A K₁ témájának a „kivetem a hálót” szerkezet felel meg. E bővített predikatív szerkezetet két helyhatározói szerkezet egészíti ki rematikusan elemként: a cselekvést közvetlenül lokalizáló „a folyókba” szó szerkezet (L₁), s a cselekvés helyét modifikáló „északra a jövőtől” szó szerkezet (L₂).

Az L₁ a nyelvrendszerrel kompatibilis módon egészíti ki a közlés témáját. Általa azonban a közlésben a konkrét cselekvésről való beszámoló helyett a szándék általánosító tendenciájának a kinyilatkoztatását figyelhetjük meg, erre utal a többes szám a hely meghatározásában. A beszélő

Én nem egy adott folyóba, hanem „a folyókba”, veti ki hálóját, amit az állóvizekben s a folyóvízben halászás közti választásként értelmezhetünk. A nehézséget az L₂ megértése okozza. A folyók fekvését meghatározó szószerkezetben az irányhatározó egy absztrakt fogalmat jelölő névszóval jut jelentésvonatkozásba, s ebből következően magának a cselekvés helyének is ez az absztrakt fogalom lesz a modifikátora. Amíg a „kivetem a hálót a folyókba” közlést minden nehézség nélkül értelmezhetjük olyan tényállásnak, amely a reális valóság része lehet, addig az „északra a jövőtől” eső folyók egyedül a költői képzetvilágban létezhetnek, ami a közlés fikatív jellegének a kérdését is felveti. Az „északra” irányhatározószóbból kiindulva hideg vízű, jeges folyókra lehet gondolnunk, melyek valamiképpen összefüggésben állnak a jövővel, de nem a jövő irányába folynak. A „jövő” szó a semleges töltetű „elkövetkező idő” jelentés mellett a nyelvhasználatban pozitív értékű jelentéssel rendelkezik, mely szemben áll a hidegre, fagyra utaló „észak” kifejezés negatív jelentésértékével. E szembenállást érzékelve mondhatjuk, hogy a pozitív jelentésű „jövő” a folyók fekvésének viszonyító pontjává lett. Ahhoz, azonban, hogy e viszonyítás értelméhez eljussunk, az egész közlést újra kell értelmeznünk.

I.3.2. A K₂ témája a K₁ témájával párhuzamos, azt kiegészítő cselekvés megnevezése (a háló megterhelése), amely a beszélő Én által megszólított „másik” jelenlétét szükségyszerűnek mutatja fel. A tematikus predikatív szerkezetet itt is két rematikus elem egészíti ki: a „tétován” módhatározó (M) s a „kövekkel írt árnyékkal” eszközhatározói szószerkezet (I). A „tétován” kifejezés értelmezése nem ütközik különösebb nehézségbe. Ahhoz, hogy a hálónak jó fekvése legyen, el kell találni a megfelelő megterhelést, s a „tétován” kifejezés arra utal, hogy a cselekvő tisztában van feladata érzékenységgel. Sokkal inkább nehézségbe ütközik az eszközhatározói szószerkezet értelmezése. A megszólított „kövekkel írt árnyékkal” terheli meg a hálót, tehát valamivel, ami ellentmond a reális valóságban tapasztaltnak. Az „árnyék” szó az értelmező szótár szerint megvilágított térségben a tárgyak mögött látható sötétebb felület”, releváns tulajdonsága tehát, hogy nincs önálló lényege, ebből következően súlya sem. Emellett itt kövekkel „írt” árnyékról van szó, nem egyszerűen a kövek árnyékáról. Analógiásan gondolkodva, az „írt” participium felfogható metaforikus kifejezésnek: ahogyan az írásban rögzítődik a betű alakja, úgy vet árnyékot a kő. A hálónak a kő árnyékával való megterhelése azonban változatlanul diszkoherens tényállásnak bizonyul, ami arra figyelmeztet, hogy az egész közlést újra kell értelmeznünk.

I.4. A kompozíciós egységek tematikus értelemszemantikai elemzése azt mutatta, hogy a téma- és a rémastruktúrák között olyan referenciális inkompatibilitás áll fenn, mely nem szűnik meg pusztán a rematikus elemek figuratív ill. metaforikus átértelmezésével, hanem a teljes közlés újraértelmezését kívánja meg. Az újraértelmezés során változatlan ál-

landónak egyedül azt tarthatjuk a közlésben, hogy a beszélő Én most / a közeljövőben a megszólított Te-vel együtt egy cselekvést hajt végre, melyet a beszélő Én a „háló kivetésének” nevez, de amely nem azonosítható a reális világban a háló kivetésének megfelelő tényállással, azaz nem szó szerinti közlésnek bizonyul. Hogy ennek értelmezésében továbbjussunk, a megnevezett cselekvésre vonatkozó sztereotip tudásunkra kell hagyatkoznunk. A halászás a legősibb mesterségek egyike. A hálóval halászás releváns jegyének a háló jó elhelyezése tartható, ami többeknek, de legalábbis két részvevőnek az együttműködését igényli. A háló elhelyezése után a halászok számára egyedül a várakozás marad, a reménykedés a fogásban. Minthogy a közlés hangsúlyozza a folyóban való halászást, az értelmezés további lehetőségét a folyóvíz releváns jegyeiben kell keresnünk. A folyó víztömege állandóan változó, dinamikus entitás. A versbeli „halászás” tehát egy örökös mozgásban levő, változó „entitásban” történik, ugyanakkor ez az entitás, minthogy a folyók északra esnek, a hidegség tulajdonságot, a befagyás lehetőségét is tartalmazza. Ha az állandó mozgásban levés tulajdonságot s a befagyás, a megszilárdulás tulajdonságot egymás mellé helyezzük, az így kapott ellentétpár dinamikájában az együvé tartozónak láttatott élet és halál ellentétpárt érthetjük. Élet és halál ellentétpárja, a „halálban veszélyeztetett élet” viszont kapcsolatba hozható már a „jövő” szóképpel. A K₁ egy lehetséges parafrázisa: a reménykeltő cselekvés (hálókivetés) a halálban veszélyeztetett életre irányul (a folyókba északra a jövőtől), még ha az nem is tartalmazza a jövő ígéretét. Hogy azonban a remény elérhető legyen, az a cselekvés minőségétől függ. Ezt feje ki a K₂-ben a „kövekkel írt árnyékkal” metaforikus szószerkezet.

A „kő” releváns jegye szilárd halmazállapota, szervetlensége, élettelenlensége. A „háló” tehát valami szervetlennek, élettelennek az árnyékával terheli meg, a vers logikája szerint a cselekvés súlypontja valami élettelen által „írt”/létrehozott „árnyék”. Ha az „árnyék” releváns jegyei közé soroljuk még, hogy miközben megjeleníti azt, aminek a függvénye, ugyanakkor mégsem az, osupán rá irányuló látszat, úgy a következő parafrázisra lesz lehetőségünk: a beszélővel együttműködő másik úgy járul hozzá a cselekvéshez, hogy az élettelen létező optikai jelenség-koncentrációját teszi meg a cselekvés súlypontjává.

II. 1. Hogy a parafrázisban fölállított tényálláskonfigurációt koherensnek láthassuk, a közlés szimbolikus jelentésértelmezésére van szükség. Ehhez azonban Celan költői világán belül, költészetének kontextusában kell gondolkodnunk. Különösen fontosnak tűnik itt az „észak”, a „kő”, az „árnyék” szóhasználatának Celan költészetében való nyomon követése. Egy ilyen irányú filológiai kutatás igazolhatná az „északra eső folyóknak” a „halálban veszélyeztetett élet” asszociációját, nem kevésbé a „kő” kifejezésben a „megkövült élet”, az élettelenlenség létállapotának a képzetkörét. Legösszetettebbnek az „árnyék” kifejezés értelmezése látszik,

mely Celan költészetének egyik kulcsfogalma, s értelmezése külön tanulmányt igényelne. Ehelyett idézzünk néhány verséből: „Adj értelmet ítélednek: / Adj neki árnyékot. (...) Igazat mond, ki árnyékot mond.”⁵ „A kékben kiejt egy árnyékot ígérő faszót”⁶; „Csak midőn / árnyékként értelek, / hiszel / ajkamnak”⁷; „Mind az alvó alakok, kristályosodók, / melyeket felfogsz / a nyelvárnyékban.”⁸ Az „árnyék” szót Celan szóhasználatában leginkább a „valamire irányuló értelem” kifejezéseként parafrázálhatjuk, a költői tevékenységre programosan utaló reflexióként. Ezt szem előtt tartva *A folyókba* kezdetű verset egy *képplasztikusan* megfogalmazott ars poeticának mondhatjuk, amelyben a „háló kivetése” a költészet, az alkotás figuratív megnevezéseként tudatosul.

II.2. Az ars poeticának látott ötsoros vers szemléletesen példázza Celan költői létszemléletét. A költészet Celan számára mindig is elsősorban egzisztenciális megnyilatkozás/tett volt, a szó sajátosan celani értelmezésében. A költészet az a terület — *Meridián* —, ahol a létezés totális birtoklásigénye a lét szellemi átértékelésének az intenciójával párosul. A „háló kivetése” egyszerre utal a költészet értékteremtő intencióira s az egy emberi élet szempontjából igényelt remény egzisztenciális valóság-tartalmára.

Celan világlátásának súlypontját képezi, hogy ezeknek az értékeknek s a reménynek a kivívásához a halállal, a nemléttel való szembesüléssel vezet az út. A halálról szólva Celan költészetében mindig meg kell különböztetnünk a közelmúlt történelmi „halál-malmait” (a fasizmus emberölő s az emberi értékeket leromboló értelmében) s az élettelenység állapotát felmutató, „megkövült” jelen létkritikáját. Celan költői létszemléletében a történelmi „halál-malmokra” való állandó emlékeztetés nélkül nem lehet a jelenről szólni; ám a „megkövült létnek” látott jelennek a jövőjébe sem lehet helyezni a remény birodalmát.

Celan költészetfelfogásának másik sarkalatos pontja a „másik” megszólíthatósága, bevonhatósága a „keresésnek” abba a folyamatába, ami a költészet, az *aktualizált nyelv* maga. Láttuk, *A folyókba* kezdetű vers komplex metaforájában a beszélő Én mellett az egyetlen szó, amely szó szerinti értelemben, névként funkcionál: a Te, az együttműködésre felfo-
szított „másik”.

Hangsúlyozni kell, hogy ez a jelentésértelmezés Celan versének egy *lehetséges* és Celan költészetének egészéből szemlélődve meggyőző olvasata, de egyben nem az egyetlen lehetséges olvasat is. Ez az olvasat (mint minden olvasat) a versnyelvi struktúra jelentésambiguitását kényszerűen egyértelműsíti, miközben egy koherens tényállás-konfiguráció modellálására törekszik.

A nyelvi struktúrának két pontján mutatható ki leginkább ez az ambiguitás, s a korrekt jelentésértelmezés megköveteli, hogy erre külön figyelmeztessék. Értelmezésében a szintaktikai kötődését illetően ambig

„északra a jövőtől” szószerkezet a *folyók* fekvésére utal, lehetségesnek kell azonban tartanunk egy olyan értelmezést is, amely szerint a *háló* kivetésének a *helye* határozódott meg általa. Anélkül, hogy a kétféle értelmezés közötti jelentésbeli különbséget elemezném, úgy tűnik, ez a jelentéskülönbség nem befolyásolja lényegesen a versnek mint a költői ars poeticára vonatkozó komplex metaforának a jelentését.

A komplex metafora jelentésstruktúrájában betöltött szemantikai szerepvállalását illetően a lényegesebb a „zögernd” kifejezés többértelműsége. Fordításom — „*tétován*” — már döntés, mely az én versolvasatomat tükrözi, s amely, bár ha nem is zárja ki a „vonakodva” jelentést (mely a német kifejezésben egyenértékűen van jelen), elsődlegesen a „bizonytalanság” jelentését sugallja, a tétovázást azt illetően, hogy a megszólított *hova* tegye, *hogyan* helyezze a hálóra a nehezéket. Holott mindenképpen felmerülhet a kérdés, nem arról van-e szó, hogy a megszólított Te *vonakodik* eleget tenni a felszólításnak az együttműködésre, vagyis nem kíván részt venni a közös cselekvésben. Olvasatom Celan költői életművét s Celan költészetfelfogását tartva szem előtt zárja ki ezt az értelmezést.

Irodalom:

1. Danyi Magdolna, 1984: Nyelvészet, szöveg, interpretációelmélet. Beszélgetés Petőfi S. Jánossal, *Híd*, 1984/1: 62—90.
2. Petőfi S. János, 1984: Szövegkompozíció makro- és mikroszinten, *Híd*, 1984/6: 856—874.
Katsuhiko Hatakeyama, János S. Petőfi, Emel Sözer, 1983: „Text, Konnexität, Kohäsion, Kohärenz.” In: M.-E. Conte (Szerk.): *Kontinuität und Diskontinuität in Texten und Sachverhaltskonfigurationen. Diskussion über Konnexität, Kohäsion und Kohärenz*, Hamburg: Buske, 1984.
3. Petőfi S. János, 1983: „Einige Bemerkungen zur interpretativen Zuordnung symbolischer Bedeutungen zu Texten.” (kézirat)
4. Petőfi S. János, 1984: „Weshalb Textologie.” In: W. Heydrich—J. S. Petőfi (szerk.): *Aspekte der Konnexität und Kohärenz von Texten*, Hamburg: Buske, 1984.
5. Paul Celan: Sprich auch du (Szólj te is) a *Von Schwelle zu Schwelle (Küszöbről küszöbre)* kötetben, 1955.
6. Paul Celan: Im Spätrot (Késővörösben) a *Von Schwelle zu Schwelle (Küszöbről küszöbre)* kötetben, 1955.
7. Paul Celan: Erst wenn ich dich (Csak midőn...) a *Zeitgehöft (Időtanya)* kötetben, 1976.
8. Paul Celan: Alle die Schlafgestalten (Mind az alvó alakok) a *Zeitgehöft (Időtanya)* kötetben, 1976.